

Tomasz Czarnecki (Gdańsk)

UWAGI O POCHODZENIU TERMINU SZLACHTA (2)

1. Cel artykułu

W niniejszym artykule przedkładam drugą część uwag¹ dotyczących problemów związanych z etymologią terminu *szlachta*. W artykule zamierzam zatem: a) ustosunkować się do krytyki, jaką zaprezentował Ambroży Bogucki² w stosunku do mojej propozycji nowej etymologii *szlachty*; b) zmodyfikować etymologię omawianego terminu, którą wcześniej zaproponowałem, wysuwając przy tym dalsze argumenty, dowodzące, że jest to etymologia słuszna; c) przeciwstawić argumenty dla obu możliwości pochodzenia *szlachty* – zarówno dla dotychczasowej „starej etymologii”, jak i dla zmodyfikowanej „nowej etymologii” tego terminu i w ten sposób uzasadnić, że odrzucona być powinna właśnie ta pierwsza etymologia terminu, a zaakceptowana tylko druga.

2. Odpowiedź na krytykę nowej etymologii *szlachty*

2.1. A. Bogucki w swym artykule³ ustosunkowuje się kilkakrotnie bardzo krytycznie do mojej propozycji etymologii *szlachty*. Cytuje przy tym niestety tylko „wybiórczo” znaczenia niemieckiego przymiotnika

¹ Pierwszą część uwag przedłożyłem w artykule T. Czarnecki, *Uwagi o pochodzeniu terminu szlachta (I)*, w: *Kopijnicy, Szyprowie, Tenutariusze*. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza nr 8, pod red. B. Śliwińskiego, Gdańsk 2002, s. 382–388.

² A. Bogucki, *O pochodzeniu terminu szlachta*, w: *Kopijnicy, Szyprowie, Tenutariusze*. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza nr 8, s. 373 – 381.

³ Tamże.

slecht/schlecht, mającego być podstawą tej etymologii. Tego rodzaju zestawienie znaczeń niemieckiego przymiotnika podawane przez tego badacza jako *biedny, prosty, zwykły*⁴ nie pojawiło się zaś ani razu w artykułach dla wyjaśnienia nowej etymologii *szlachty*.

Jako autor tych artykułów, proponując nową etymologię tego wyrazu, odwoływałem się jedynie do dwóch kręgów znaczeń niemieckiego przymiotnika – w użyciu tego wyrazu zarówno jako terminu socjologicznego, jak i też terminu prawnego, tzn.

- a) do określenia w zakresie warstwy *nobilów*⁵ dla niższej pozycji ich grupy (*schlecht* pojmowane było jako swojego rodzaju określenie niższych *nobilów*);
- b) do określenia ujednociającego różne grupy *nobilów* (*schlecht* rozumiany był jako ujednoczony pod względem prawnym określenie osoby z warstwy *nobilów*, tzn. jako określenie przeciętnego przedstawiciela tej grupy)⁶.

Poza tym niemieckie znaczenia przymiotnika *schlecht* wymienione przeze mnie nie miały odcienia pejoratywnego, a wprost przeciwnie, wskazywały na pozytywny charakter zapożyczonego terminu. Zestawienie tego rodzaju znaczeń jak *biedny, prosty, zwykły* naprowadza zaś czytelnika od razu na przypuszczenie, że zapożyczenie miało od razu odcień negatywny i w ten sposób osłabia wiarygodność proponowanej etymologii. Pejoratywności wymienionych znaczeń niemieckiego przymiotnika *schlecht* nie potwierdzają jednak w żadnym stopniu słowniki historyczne języka niemieckiego⁷.

2.2. Nie przekonuje mnie przede wszystkim zdecydowane stwierdzenie A. Boguckiego, że nowa etymologia *szlachty* nie jest prawdopodobna.

2.2.1. A o tym, że nowa etymologia nie jest prawdopodobna, pisze A. Bogucki zarówno w swym artykule⁸ jak i w przypisach nowo wydanej monografii⁹ o określeniach polskiego rycerstwa w średniowieczu. W artykule

⁴ Tamże, s. 373.

⁵ Używam tego wyrazu łacińskiego z fleksją polską, podobnie jak H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. VI, cz. 2, Warszawa 1985, s. 606.

⁶ T. Czarnecki, *Skąd pochodzi polski termin szlachta?*, w: *Mazowsze, Pomorze, Prusy*. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza nr 7, pod red. B. Śliwińskiego, Gdańsk 2000, s. 48; tenże, *O etymologii polskiego terminu szlachta*, w: *Studia Germanica Gedanensia* nr 7, Gdańsk 1999, s. 126.

⁷ T. Czarnecki, *O etymologii*, s. 126.

⁸ A. Bogucki, *O pochodzeniu*.

⁹ Tenże, *Polskie nazwy rycerstwa w średniowieczu. Przyczynki do historii ustroju społecznego*, Włocławek 2001.

historyk ten podaje: *Nie jest prawdopodobna teza T. Czarneckiego, że wyraz szlachta pochodzi z niem. sleht lub schlecht (= biedny, prosty, zwykły) ... Wyraz szlachta bowiem oznaczał w XIV wieku wyższą warstwę rycerstwa*¹⁰. Podobnie utrzymuje w monografii, zmieniając przy tym nieco znaczenia niemieckiej podstawy etymologii: *Nie jest prawdopodobna ... teza, że wyraz szlachta pochodzi z niem. schlecht (=niższy, prosty). Szlachcą bowiem nazywane było w XIV wieku wyższe rycerstwo*¹¹.

2.2.2. Ale ten sam historyk zarówno w swoim artykule¹², jak i w monografii¹³ twierdzi, że czeski termin *šlehta* – podstawa polskiej *szlachty* – został zapożyczony z języka niemieckiego już na początku XIII w. A właśnie w tym to stuleciu możliwe było moim zdaniem zdanien zapożyczenie wyrazu niemieckiego *schlecht* do języka czeskiego w znaczeniu określonym jako *niższy, zwykły*. W cesarstwie niemieckim widoczny był bowiem już w XIII w.¹⁴ podział *nobilów* na tzw. *nobilów wyższych* (niemieckie określenia dla tej grupy były różne, np. *Hochadel/hochgeboren*¹⁵), to znaczy *nobilów* bezpośrednio zależnych od cesarza, przede wszystkim terytorialnych książąt niemieckich i na tzw. *nobilów niższych* (niemieckie określenia dla tej grupy też nie były ustalone; możliwe były tu np. określenia *Landadel/Kleinadel/niederer Adel/niedrig geboren*, a zapewne też gwarowo – w bawarskim lub szwabskim¹⁶ – używano sformułowań typu: *schlechter Adel/schlecht geboren*¹⁷), to znaczy *nobilów* zależnych bezpośrednio od tych władców terytorialnych i tylko pośrednio od cesarza. Czechy jako kraj lenny cesarstwa mogły mieć w tym czasie według lennego prawa niemieckiego tylko jednego przedstawiciela *nobilów wyższych*; mógł być nim oczywiście król Czech jako terytorialny władca kraju cesarstwa niemieckiego, a inni *nobilowie* czescy według tego samego prawa – podobnie jak *dobrze urodzeni* innych

¹⁰ Tenże, *O pochodzeniu*, s. 380.

¹¹ Tenże, *Polskie nazwy rycerstwa*, s. 121.

¹² Tenże, *O pochodzeniu*, s. 376.

¹³ Tenże, *Polskie nazwy rycerstwa*, s. 133.

¹⁴ O tym to wieku i o podziale niemieckich *nobilów* w tym czasie na dwie klasy mówi Brockhaus *Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden*. Neunzehnte, völlig neu bearbeitete Auflage, Mannheim 1992, I, s. 131–132.

¹⁵ Por. występujące w *Pieśni Nibelungów* (utworu z około 1200 r.) określenie trzech braci Kriemhildy – głównej bohaterki tego utworu – jako *der arde hōhe erborn/według pochodzenia wysoko urodzonych*.

¹⁶ Por. późniejsze znaczenia niemieckich grup wyrazowych z tych dialektów: *(ge)schlechte rittermäßige Leute/zwykli ludzie rycerscy, ein schlechter Edelmann/prosty, zwykły szlachcic* cytowane przeze mnie w artykule proponującym nową etymologię *szlachty*: T. Czarnecki, *O etymologii*, 126.

¹⁷ Por. późniejsze czeskie *šlechtně urozený* i polskie *szlachetnie urodzony*.

krajów cesarstwa – mogli być w tym czasie traktowani według niemieckiego prawa lennego tylko jako *niżsi, zwykli*. Także w Polsce tego rodzaju zapożyczenie terminu było możliwe; tu mogła się powtórzyć w późniejszym okresie ta sama zasada przejścia niemieckiego wyrazu *sleht* (o czasie i o powodach tego rodzaju zapożyczenia piszę poniżej).

2.2.3. W poprzednich dwóch artykułach, zastanawiając się nad właściwą interpretacją niemieckiego terminu *sleht*, określiłem (muszę to szczerze przyznać) niezbyt poprawnie pierwotne znaczenie polskie przy przejściu zapożyczenia tego wyrazu. Mówiłem m.in. o znaczeniu terminu *niższy w stosunku do sprawującego urząd*¹⁸ i chyba tego rodzaju ujęcie¹⁹ spowodowało słuszną krytykę A. Boguckiego. Jednak tylko dzięki krytyce tego wnikliwego badacza dotarłem, po dokładniejszym oglądnięciu znaczeń niemieckiego terminu, do właściwej interpretacji pierwotnego znaczenia czeskiego/polskiego zapożyczenia jako *niższego nobila* według lennego prawa niemieckiego.

2.3. Niezrozumiałe jest też dla mnie stwierdzenie A. Boguckiego, że zakładałem w nowej etymologii, iż termin *szlachta* był najpierw przymiotnikiem, a potem przekształcił się w rzeczownik. W dwu miejscach swego artykułu pisał A. Bogucki: a) *Nie jest prawdopodobny domysł T. Czarneckiego, że wyraz szlachta był pierwotnie przymiotnikiem; w źródłach czeskich i polskich nie ma żadnego śladu takiego przymiotnika*²⁰; b) *Nie ma podstaw źródłowych domysł, że był on pierwotnie przymiotnikiem*²¹.

W swych artykułach o etymologii *szlachty* nie podałem jednak nigdzie informacji, że wyraz ten był pierwotnie przymiotnikiem. Twierdziłem tylko, że przymiotnikiem było źródło niemieckie polskiego terminu – wyraz *schlecht* (mogę dziś jeszcze precyzyjniej podać, że w tekstach niemieckich mógł występować ten wyraz też w funkcji przysłówka). Nie wiemy jednak przy tym, jaka część mowy powstała po zapożyczeniu wyrazu *schlecht* do języków czeskiego i polskiego. Jeżeli zapożyczenie do tych języków dokonało się w taki sposób, jak opisałem (a obecnie jestem nieco sceptycznie nastawiony wobec takiej możliwości!), to był to od razu rzeczownik, a nie przymiotnik (**szlachta władyka* w języku polskim byłaby grupą wyrazów mającą znaczenie łączne: *szlachta i władyka*²²). Ale była jeszcze inna możliwość

¹⁸ T. Czarnecki, *Skąd pochodzi*, s. 49; tenże, *O etymologii*, s. 127, 129.

¹⁹ Tego rodzaju ujęcie było moją próbą krytyki poglądu wielu historyków, szczególnie polskich, jakoby termin *szlachta* związany był z rodami „urzędniczymi”; zob. T. Czarnecki, *O etymologii*, s. 122; tenże, *Skąd pochodzi*, s. 45.

²⁰ A. Bogucki, *O pochodzeniu*, s. 376.

²¹ Tamże, s. 380.

²² Zob. T. Czarnecki, *O etymologii*, s. 130; tenże, *Skąd pochodzi*, s. 54.

zapożyczenia. O tej możliwości nie wspomniałem w żadnym z obu artykułów; w drugim artykule wskazałem tylko na paralelizm w przekształceniu niemieckiego przymiotnika *gemein* i w powstaniu polskich rzeczowników *gmin* i *gmina*: z wyrazu niemieckiego utworzony został przymiotnik *gminny* a dopiero z tego przymiotnika rzeczowniki *gmin* i *gmina*²³. Podobnie mogło być w przypadku zapożyczenia niemieckiego przymiotnika *schlecht*. W obu językach mógł powstać najpierw przymiotnik: odpowiednio *šlechety* i *ślachetny*; a na drodze derywacji wstecznej dopiero w późniejszym czasie utworzono rzeczownik *šlechta/ślachta*. Przecież zarówno w źródłach czeskich i polskich przymiotnik tego rodzaju był zaświadczony:

- a) w języku czeskim bardzo wcześnie – około 1300 r., a więc równocześnie z rzeczownikami *šlechta* i *šlechtic*, i do tego już w znaczeniu przenośnym²⁴ (które musiało niewątpliwie rozwinąć się wcześniej ze znaczenia konkretnego, dotyczącego *nobilów*),
- b) w języku polskim w końcu XIV w. (1399 r.) – też w znaczeniu przenośnym prawie równocześnie z pierwszymi poświadczeniami rzeczowników *ślachta* (1390) i *ślachcic* (1396)²⁵. Można też dodać, że ten to przymiotnik miał w historii obu języków też użycie rzeczownikowe i dla oznaczania przedstawiciela *nobilów* był bardzo często synonimem dwóch wyżej wspomnianych słowiańskich rzeczowników, np. w tekście czeskiej biblii połowy XIV w., gdzie odpowiednikami łacińskiego *rex nobilis est* były wszystkie trzy wspomniane wyżej terminy: *šlehťa jest král/jest šlechety král/král šlechtic jest*²⁶.

3. Modyfikacja nowej etymologii *szlachty*

3.1. Ogólne wyjaśnienie modyfikacji etymologii

3.1.1. Na skutek krytyki A. Boguckiego²⁷ moja propozycja nowej etymologii *szlachty* ulega istotnej modyfikacji. Dokonuję tej modyfikacji w niniejszym artykule w następujący sposób:

²³ Tamże, s. 62–63.

²⁴ Podaje ten fakt właśnie A. Bogucki, *Polskie nazwy rycerstwa*, s. 133.

²⁵ Zob. *Słownik Staropolski*, t. 8, Wrocław 1981, s. 567–572.

²⁶ Cytowane za V. Chládkova a kol., *Ze staročeské terminologie sociálních vztahů (šlehťa, šlechtic)*, Slovo a Slovesnost, t. 38, 1977, s. 232.

²⁷ Inne uwagi krytyczne występujące w artykule (A. Bogucki, *O pochodzeniu*) pomijam, np. krytyka dotycząca mojej interpretacji łacińskiego wyrazu *famosus* jest przekonująca, ale mój sposób rozumienia wyrazu łacińskiego nie był istotny dla prawidłowego

- a) W inny sposób objaśniam pojawienie się tego ważnego terminu na terenie Czech i Polski.
- b) Precyzyjniej określam pierwotne znaczenie zapożyczenia niemieckiego w tych dwóch krajach.
- c) Inaczej tłumaczę powstawanie różnych form terminu, mimo samodzielnej „niemiecko brzmiącej” formy języka polskiego nie wykluczam oddziaływania języka czeskiego na powstawanie dalszych odmian tej formy jako analogicznych derywatów.
- d) Nie wyjaśniam przy tym dokładnie wszystkich okoliczności towarzyszących zapożyczeniu nowego terminu; niniejsza modyfikacja etymologii *szlachty* musi być tylko zrozumiana jako uzupełnienie wyjaśnień pochodzenia terminu danych przeze mnie wcześniej w dwóch poprzednio napisanych artykułach na ten temat, jeśli treść tych artykułów nie przeczy temu, co zostało w niniejszym artykule opublikowane (sądzę jednak, że nie wszystkie moje pomysły „pierwszej etymologii” – szczególnie dla polskiej formy *szlachta* – zdezaktualizowały się).

3.1.2. Mimo tego, że A. Bogucki nie dopuszcza możliwości nowej etymologii tego terminu i pozostaje przy tradycyjnej interpretacji pochodzenia *szlachty*, sformułowane tu hipotezy wyjaśniające pojawienie się nowego określenia *nobilów w Czechach* i w Polsce mogą być, moim zdaniem, językoznawczym uzupełnieniem wartościowych obserwacji historycznych poczynionych zarówno w artykułach i w monografii A. Boguckiego – we wnikliwych studiach tego badacza, dotyczących historii staroczeskiego wyrazu *šlechta* i staropolskiego słowa *szlachta*²⁸.

3.1.3. Ponieważ w dwóch poprzednich artykułach na temat pochodzenia *szlachty* nie wyjaśniałem możliwej adaptacji tego wyrazu na terenie Czech, zajmę się najpierw wyjaśnieniem etymologii czeskiego słowa *šlechta*, a potem dopiero dokonam modyfikacji pochodzenia polskiego wyrazu *szlachta*.

3.2. To samo źródło niemieckie dla staroczeskiego *šlechty* i staropolskiej *szlachty* i możliwości rekonstrukcji tego źródła

odczytania użycia niemieckiego wyrazu *slecht/schlecht* jako *zwykły*, którego poszukiwałem.

²⁸ Precyzyjne były np. ustalenia tego historyka dotyczące używania staropolskiego wyrazu *włodyka* (a także jego odpowiednika staroczeskiej formy *vladika*) i odgraniczenia znaczenia tego słowa od znaczenia, jakie mógł mieć staropolski termin *szlachta*; zob. A. Bogucki, *Rycerz i panosza w źródłach polskich XIV i XV wieku*, w: SPŚ, t. 7, 1996, s. 196 i nn.; tenże, *Interpretacje nazw rycerstwa (XIII–XV w.)*, tamże, t. 9, s. 191 i nn.; tenże, *Polskie nazwy rycerstwa*, s. 61 i nn.

3.2.1. Staroczeska *šlehta* i staropolska *szlachta* mają to samo źródło niemieckie. Jest to niemiecki przymiotnik brzmiący dzisiaj w tym języku jako *schlecht*. Mimo tego faktu formy wyrazów obu języków różnią się od siebie fonetycznie. Powodem tej różnicy jest różny czas zapożyczenia i różne od siebie formy dialektów niemieckich służące jako źródła zapożyczenia dla obu wymienionych wyżej języków słowiańskich.

3.2.2. Na podstawie form wyrazów *šlehta* i *szlachta* i czasu ich pojawiania się w zabytkach języka czeskiego i polskiego nie można ustalić, kiedy nastąpiło zapożyczenie niemieckie do tych języków i jaka była postać pierwotna tych zapożyczeń. Ustalenie tych dwóch rzeczy jest możliwe tylko wtedy, jeśli oprzemy się na rekonstrukcji, związanej z jednej strony ze stroną fonetyczną wyrazów czeskiego i polskiego, a z drugiej strony z realiami historycznymi, wyjaśniającymi przyczynę tak niezwykłego zapożyczenia terminu zarówno w Czechach jak i w Polsce.

3.3. Średnio-wysoko-niemieckie *sleht* podstawą powstania staroczeskiego terminu *šlehta*

3.3.1. Staroczeska *šlehta* pojawia się w zabytkach języka czeskiego na początku XIV w. w znaczeniu:

- a) abstrakcyjna cecha przysługująca *szlachetnie urodzonym* w tym kraju,
- b) zbiór ludzi posiadający tę cechę. Nieco później, około 1350 r. Klaret notuje trzecie znaczenie wyrazu *šlehta baro*, tzn. *czeski wielmoża z grupy szlachetnie urodzonych, bezpośrednio podległy królowi*. Na początku XIV w. zaświadczone są też inne wyrazy związane z rdzeniem *šlecht-*: przymiotniki *šlechety* i *prešlechety* oraz rzeczownik *šlechtic*²⁹.

3.3.2. Przyjmujemy, że niemiecki przymiotnik *sleht* został zapożyczony do języka czeskiego najpóźniej w połowie XIII w. Przymiotnik ten został zaadaptowany do języka czeskiego najpierw w pozycji przydawkowej z końcówką *-ny* jako **šlechtny > šlechety*, a potem w pozycji orzecznikowej jako *šlecheten*³⁰; wzorem dla tego typu adaptacji były zapewne formy niemieckie tego rzeczownika z końcówką *-en* typu *schlechten* (por. dzisiejsze niemieckie: *die schlechten, den schlechten*): *schlechten > šlechety/šlechety*.

3.3.3. Takiego rodzaju zapożyczenie przymiotnika niemieckiego potrzebne było dla dokładnego określenia charakteru grupy *nobilów* w Czechach XIII w. Na podstawie niemieckiego prawa lennego obowiązującego

²⁹ Te zaświadczenia podają: 1) V. Chládkova a kol., op. cit., s. 229–237; 2) A. Bogucki, *Polskie nazwy rycerstwa*, s. 70, 97, 107, 120–121.

³⁰ Taka forma zaświadczona jest w słowniku czeskim w. Jungmann, *Česko-nemec ký slovník*, Praha 1838, t. IV 481.

w tym kraju, władca Czech jako terytorialny książę niemiecki, posiadający od 1205–1212 godność elektora cesarskiego, a nieco wcześniej od 1198 dziedziczny tytuł króla, należał do grupy *nobilów wyższych* cesarstwa niemieckiego. Brak było jednak w Czechach precyzyjnego określenia dla niższej warstwy *nobilów* (tzn. *nobilów* bezpośrednio zależnych od króla czeskiego); termin czeski *vladika* odnosił się bowiem w tym czasie według prawa rycerskiego tego kraju nie tylko do rycerzy z grupy *nobilów*, ale też do tzw. rycerzy służebnych, wywodzących się z *nie-nobilów* (tzn. do grupy *ignobiles*). W Niemczech w XIII w. jednym z określeń dla *nobilów niższych* były wyrażenia typu *slēhte edelleute*. Tego rodzaju wyrażenia odnosiły się dokładnie mówiąc do grupy *nobilów* zależnych bezpośrednio od władców terytorialnych krajów cesarstwa niemieckiego i dlatego mogły zostać zaadaptowane w Czechach, kraju zależnym według prawa lennego od Niemiec.

3.3.4. Nieodzowne więc było zapożyczenie tego osobliwego określenia: *Slehter edelmann* pojawił się w Czechach jako grupa wyrazów *šlechety vládika*. Takie określenie rycerza odnosiło się przecież do rodzaju *nobilów*, bezpośrednio zależnych w prawie lennym od króla czeskiego, posiadających dla siebie i swego *rodu* uprawnienia dziedziczne i przyjmujących w tym czasie oznaki dziedziczności (późniejsze *herby/erby*³¹). Termin ten był jednak w użyciu niewygodny, składał się bowiem z dwóch wyrazów i szybko został „skrócony” do rzeczownika rodzaju męskiego *šlehta*, o analogicznej deklinacji co *vládika* tzn. z wyrażenia *šlechety vládika* powstał prosty wyraz *šlehta*.

3.3.5. Z biegiem czasu utworzony został derywat nowego rzeczownika *šlehta*: *šlechtic*. Pierwotnie miał ten ostatni rzeczownik jako twór patronimiczny znaczenie syn *nobila* – syn *šlehty*, bardzo szybko jednak stał się on synonimem dla terminu *šlehta*, bowiem dla grupy *nobilów* charakterystyczna była *dziedziczność*: *šlechtic* – syn *šlehty* był także *šlehtą*. Oczywiście nadal w użyciu był także przymiotnik *šlechety* i te trzy nowe terminy dla czeskich *nobilów* odczuwane były jeszcze długo jako wyrazy bliskoznaczne (zob. wyżej wspomniany tekst z biblii czeskiej z XIV w).

3.3.6. Konieczne były jednak dla czeskich *dobrze urodzonych* dalsze odcięcie znaczeniowe związane z nowym terminem *šlechety*. Nieodzowne było wyrażenie rzeczownikiem zarówno nowego charakteru (nowej cechy) czeskich *nobilów* jak też precyzyjne określenie za pomocą rzeczownika zbioru osób będących tego rodzaju czeskimi *nobilami*. Ponieważ w języku

³¹ O związkach wyrazów czeskich *herb*, *erb* i polskiego *herb* zob. T. Czarnecki, *Polnisch herb 'Wappen'. Eine deutsche oder eine tschechische Entlehnung*. *Studia Niemieckoznawcze*, t. 12, Warszawa 1996, s. 279–303.

niemieckim istniał dla obu tych wyżej wymienionych pojęć termin *Adel*, posłużono się w języku czeskim także jednym tylko sposobem utworzenia od przymiotnika *šlechety* jednocześnie dwóch wyżej wymienionych odcieni znaczeniowych: od „rdzenia” tego przymiotnika *šlech(e)t-* utworzono derywat wsteczny (paradygmaticzny) z formantem *-a* (lub podobnym formantem *-ota*) mogący wyrażać u rzeczowników w tym języku zarówno abstrakcyjną przymiotnikową cechę jak i zbiorowość (kolektywność). Tak powstał czeski rzeczownik rodzaju żeńskiego **šlecheta* (lub **šlecheta*) i uproszczony w *šlechta* (w drugim przypadku mogło wystąpić tu zjawisko tzw. haplologii, tzn. skrótu wyrazu mającego podobne sylaby: *šleche(to)ta* > *šlechta*) miał on oba wymienione wyżej znaczenia: *charakter czeskich nobilůw* i *grupa czeskich nobilůw*, zaś końcówka *-a* „uproszczonego” wyrazu *šlechta* (<*šlecht -a*) mogła być jednocześnie rozumiana jako zastępstwo końcówki *-e* niemieckich wyrazów dla tej cechy *nobilůw*: *die Schlechte* (*der Adel*), *schlechte* (*Adel*).

W ten sposób więc w jednym terminie *šlechta* połączono trzy potrzebne znaczenia dla określenia czeskich *nobilůw*:

- a) nazwanie jednostki tego rodzaju *nobilůw* wyrażone rzeczownikiem rodzaju męskiego (*ten*) *šlechta* (i mający synonimy *šlechtic*, *šlechety*);
- b) charakter tych *nobilůw* wyrażony rzeczownikiem rodzaju żeńskiego (*ta*) *šlechta*;
- c) nazwanie grupy tych *nobilůw* wyrażone tą samą formą żeńską rzeczownika (*ta*) *šlechta*³².

3.3.7. Określenie charakteru czeskich *nobilůw* mogło jednak z biegiem czasu ulec zmianom. Moim zdaniem takie zmiany nastąpiły od połowy XIV w., kiedy władca Czech, Karol IV Luksemburski został najpierw królem, a następnie cesarzem Niemiec. Tego rodzaju władca Czech nie musiał być już określany jako jeden z *nobilůw wyższych*, nie podlegał on bowiem niemieckiemu prawu lennemu. Od tego czasu możliwe było więc wprowadzenie rozróżnienia czeskich *nobilůw* na wzór niemiecki jako *nobilůw wyższych* i *nobilůw niższych*. Terminy (*ten*) *šlechta* i *šlechtic* mogły odnosić się właśnie od tego czasu do grupy wielmożów bezpośrednio zależnych

³² Taka „trójznaczność” wyrazowa zdarza się w językach słowiańskich często; por. podobny twór języka polskiego *bieda* mający do dziś (zob. *Słownik Języka Polskiego*, pod red. w. Doroszewskiego, Warszawa 1958, t. 1, s. 494–495) tego samego rodzaju znaczenia: 1) cecha ludzi, 2) kolektyw ludzi niezamożnych, 3) człowiek niezamożny. To samo można też powiedzieć o abstrakcyjnych rzeczownikach polskich *-ota*: *miernota*, *lichota* itp.

w prawie lennym od władcy czeskiego – cesarza niemieckiego (znanych często pod łacińskim terminem *baro*). Tylko dla tej to grupy czeskich możnowładców możliwe było bowiem uzyskanie na wzór niemiecki statusu *nobilów wyższych*. Terminy (*ta*) *šlechta*/*ten*) *šlechtny* charakteryzowały w tym czasie nadal ogólnie czeskich *nobilów* ze względu na ich cechę jakościową i ilościową (*nobilitas/nobilis*). Natomiast termin *vladika*, którego użycie, jak wyżej wspominaliśmy, związane było wcześniej według czeskiego prawa rycerskiego nie tylko z *nobilami* ale też z *nie-nobilami*, mógł być wykorzystany dla określania przedstawiciela grupy *nobilów niższych*. Dlatego też w II połowie XIV w. w Czechach przeciwstawiano w użyciu wyraźne terminy (*ten*) *šlechta*, *šlechtic* z terminem *vladika*. Cały wiek trwały dążenia czeskich wielmożów, aby uzyskać prawny status *nobilów wyższych*, dopiero jednak w II połowie XV w. ustalone zostały dwa stany czeskich *dobrze urodzonych*. Podział ten, naśladowując dwie klasy niemieckich *nobilów*, odzwierciedlał precyzyjnie stare przeciwieństwo w obrębie rycerstwa Czech, istniejące na terenie tego kraju od XII w., a mianowicie różnice między czeskimi wielmożami i zwykłym rycerstwem tego kraju³³. Nie interpretowano jednak już tego podziału na podstawie niemieckiego prawa lennego (stosowanie tego prawa w tym czasie nie było już potrzebne). Terminami dla przedstawicieli czeskich *nobilów wyższych* i *nobilów niższych* stały się odpowiednio wyrazy: *pán i vladika/ritieř*, a słowo (*ta*) *šlehtha* (oznaczające przecież zawsze cechę czeskich *nobilów* i ogół tych *nobilów*) stało się ostatecznym abstrakcyjnym określeniem obu klas *dobrze urodzonych* tego kraju (*nižša/vyžša šlechta*) – synonimem niemieckiego *Adel*.

3.4. Średnio-wysoko-niemiecki *sleht* podstawą powstania staropolskiego terminu *szlachta*

3.4.1. Staropolska *szlachta* pojawia się w tekstach polskich dużo później niż jego staroczeski odpowiednik *šlechta*³⁴. Chyba dopiero w latach

³³ Por. stwierdzenie T. Jurka, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1998, s. 176 o rozwoju *nobilów* w okresie średniowiecza w Czechach: W Czechach doszło ostatecznie (w XV w.) do ukształtowania się dwóch odrębnych stanów szlacheckich (panowie i władcy), ale zjawisko to nie przypomina dwustanowości szlachty w Niemczech. Czeski dualizm jest raczej odległą kontynuacją dawnego podziału na urzędniczą elitę i prostych wojów. Proces rozwoju rycerstwa i szlachty w Czechach jest zresztą niesłychanie skomplikowany, z racji nakładania się na stary pokład stosunków słowiańskich wpływów niemieckich, choćby w postaci prawa lennego.

³⁴ O zaświadczeniach form związanych z terminem *szlachta* zob.: 1) *Słownik Staropolski*, s. 567–572; 2) T. Czarnecki, *O etymologii*, s. 114–117; 3) A. Bogucki, *Polskie nazwy rycerstwa*, s. 126–127.

sześćdziesiątych XIV w. została użyta w kodeksie Kazimierza Wielkiego forma *slahte* w znaczeniu jednostki należącej do nobilów. Te same pierwotne znaczenie miały zapewne zaświadczone nieco później już jako imiona własne: *Ślachta* (1374) i *Szlachta* (1378). Znaczenie *nobilitas* 'cecha szlachty' poświadczono zostało dla formy *ślachta* dopiero w 1390 r.; prawie równocześnie w tym okresie występują już wyżej wspomniane wyrazy *ślachcic* (1396) i *ślachetny* (1399), a dopiero w I połowie XV w. (około 1430 r.?) pojawia się zastosowanie formy *ślachta* jako określenia kolektywnej grupy *nobilów* (a z tego wykształci się dopiero z biegiem czasu abstrakcyjna nazwa stanu *szlachta*)³⁵.

3.4.2. Z tego zestawienia (do tego nieco różnego od zestawienia pierwszych poświadczeń czeskiej *šlechty* !) nie można jednak wywnioskować, że zapożyczenie terminu wprost z niemieckiego lub przez język czeski nastąpiło dopiero w II połowie XIV w. Naszym zdaniem tego rodzaju zapożyczenie było o wiele wcześniejsze. Dokonało się ono przypuszczalnie na przełomie XIII/XIV w.³⁶ (a możliwe, że jeszcze w I. dziewięćdziesiątych XIII w.). W tym czasie bowiem wystąpiła w Polsce podobna sytuacja, mająca miejsce dużo wcześniej w Czechach i powodująca tam przejście niemieckiego terminu. Otóż w r. 1291 król Czech Waclaw II zajął Małopolskę i złożył hołd cesarzowi niemieckiemu z tej części Polski; kilka lat później Waclaw II zajął Wielkopolskę, znów złożył hołd z tej części Polski i w 1300 r. koronował się na króla polskiego w Gnieźnie³⁷. W ten sposób stał się Waclaw II znów terytorialnym władcą ziem podległym cesarstwu niemieckiemu, a więc według lennego prawa tego cesarstwa tzw. *nobilem wyższym*, a podlegli mu od tego czasu *nobilowie polscy* mogli przyjąć termin niemiecki dla *niższej* grupy *urodzonych*. Mimo tego, że panowanie Waclawów czeskich trwało w Polsce krótko, termin przyjął się, ponieważ podobnie jak w Czechach precyzyjnie odzwierciedlał nowy charakter *nobilów*, nieznanym dotąd w Polsce³⁸.

³⁵ Zob. przypis 32 o analogicznych znaczeniach innych rzeczowników polskich tego samego typu.

³⁶ Podobny czas zapożyczenia przyjmował też chyba Z. Wojciechowski, (M. i Z. Wojciechowski, *Polska Piastów Polska Jagiellonów*, Poznań 1948, s. 122–123; Z. Wojciechowski, *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*, Poznań 1948, s. 195), chociaż wychodził od całkiem odmiennej koncepcji powstania terminu jako określenia *rodów urzędniczych* (zob. przyp. 18).

³⁷ O tym Z. Wojciechowski, *Państwo polskie*, s. 159.

³⁸ To chyba nie przypadek, że prawdopodobnie za czasów Waclawa II przyjęto pierwsze określenie dla herbu – wyraz *klejnot*; zob.: T. Czarnecki, *Polnisch*, s. 295–296. Por. powszechne w późniejszych wiekach użycie grupy wyrazów *klejnot szlachecki*.

3.4.3. Nowe zapożyczenie miało oczywiście od początku fonetykę właściwą językowi, z którego go przyjęto. Nie była to fonetyka czeska; nowe zapożyczenie polskie miało odzwierciedlać przecież nie czeski a niemiecki rodzaj nobilów. Zapożyczenie nastąpiło prawdopodobnie około 1300 r. w Wielkopolsce (a może jeszcze wcześniej – około 1291 – w Małopolsce?), a więc cechy fonetyczne polskiego terminu oddawały dokładnie cechy wschodnio-środkowo-niemieckich dialektów, jakie były w otoczeniu obszaru przejmowania wyrazu³⁹. Nie przejmowano przecież terminu od Czechów, tylko od Niemców, znajdujących się w Polsce i będących w otoczeniu króla czeskiego i polskiego. Nagłosowe *ś*, samogłoska *a* i palatalizacja spółgłoski *l* przy przejściu terminu, tzn. przekształcenie *sleht/slehte* w stp. *ślachetny/ślachetni* (podstawą zapożyczenia były podobnie jak w przypadku czeskim niemieckie formy *den slechten/die slechten*, ułatwiające adaptację z przyrostkiem *-ny/-ni*) były typowymi cechami fonetycznymi polskiego zapożyczenia tego okresu z wyżej wymienionych dialektów języka niemieckiego i cechy te mogą zostać wytłumaczone tylko na podstawie wymowy niemieckiej terminu a nie mogą być interpretowane na podstawie pośrednictwa języka czeskiego w przejściu tego terminu⁴⁰.

3.4.4. Dalsza historia adaptacji niemieckiego terminu potoczyła się podobnie jak w Czechach i w tej to historii nie możemy już wykluczyć pośrednictwa języka czeskiego w rozwoju polskich form terminu, chociaż na pewno był też w języku polskim pewien niezależny rozwój tych form⁴¹.

3.3.4.1. Zetknięcie się ze polskim określeniem dla rycerstwa – *włodyką* i powstanie grupy wyrazów *ślachetny włodyka* spowodowało szybkie powstanie zapewne o wiele wcześniej w Wielkopolsce niż w Małopolsce terminu *ślachta* dla jednostki z grupy nobilów. Chyba już w I połowie XIV w. był ten wyraz w Wielkopolsce używany, jeżeli właśnie z tego terenu mamy zaświadczenie terminu z 1374 r., ale już tylko w osobliwym użyciu w znaczeniu rodzaju przydomka (tzn. rodzaju imiona własnego): *Stanislao dicto slahta vicario ecclesie minores Gnesnensis*⁴². Konkurował przy tym ten termin w Wielkopolsce dalej ze stp. *włodyką* i chyba był odczuwany jako obcy, bo innych zaświadczeń z tego okresu nie posiadamy. W Małopolsce wyraz zaświadczony jest dopiero w kodeksie Kazimierza Wielkiego – tu pojawił się chyba pod wpływem czeskim w zmodyfikowanym znaczeniu

³⁹ Dokładnie o tej fonetyce zob. T. Czarnecki, *O etymologii*, s. 129–130.

⁴⁰ Tamże, s. 129.

⁴¹ Tamże, s. 134–135.

⁴² Tamże, s. 114; T. Czarnecki, *Skąd pochodzi*, s. 57.

najwyższa grupa rycerstwa. Dziwi jednak, że w tekście kodeksu mamy do czynienia z dwoma formami tego rzeczownika w celowniku liczby pojedynczej oznaczającego jednostkę z grupy nobilów: najpierw forma *slahte* (czyżby to była forma podobna niemieckiej, świadcząca o obcości terminu?), a nieco poniżej *slachce* (tzn. dzisiejsze *szlachcie*)⁴³. *Słownik Staropolski* „poprawia” jednak pierwszą formę i pod hasłem *ślachta* analogicznego tekstu z r. 1430 cytuje dwa razy *slachcze*⁴⁴.

3.3.4.2. Bardzo szybko, tak jak w języku czeskim (zapewne też pod wpływem tego języka) utworzone zostały od stp. wyrazów *ślachetny/ślachta* derywaty. Najwcześniej⁴⁵ chyba stp. *ślachcic* (zaświadczony 1396, ale już w zapożyczeniu staroruskim zapisany 1386) oraz jego żeński odpowiednik *ślachciana* (ten ostatni rzeczownik zaświadczony dopiero w XV w.). Patronimiczne końcówki: zarówno *-ic/-icz* jaki *-anka* tłumaczą pierwotne znaczenie tych słów: *ślachcic i ślachciana* to odpowiednio syn i córka *ślachty*. Derywatem była też forma *(ta)ślachta*, po raz pierwszy zaświadczona 1390 w znaczeniu *nobilitas* ‘cecha dobrze urodzonego/dobrze urodzonych’. Powstała ona chyba podobnie jak w języku czeskim (i nie wykluczone, że pod wpływem tego języka) jako wsteczny twór z formantem *-a* (lub rozszerzonym *-ota*): *ślach(e)tny > *ślachet(ot)a > *ślacht(ot)a > *ślacht(at)a > *ślach(ta)ta > ślachta*⁴⁶. Tak jak w języku czeskim, ale znacznie później, bo dopiero w I połowie XV w. uzyskiwała ta forma drugie znaczenie ‘ogół ludzi posiadający wyżej wymienioną cechę’ i używana była zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej, a z tego znaczenia rozwinął się właśnie powoli w ciągu XV wieku nowy termin dla powstałego stanu *nobilów* średniowiecznej Polski⁴⁷.

4. Stara i nowa etymologia *szlachty*

4.1. Cechy fonetyczne zapożyczenia a stara i nowa etymologii *szlachty*

4.1.1. Istnieją poważne trudności z wytłumaczeniem cech fonetycznych zapożyczenia: zarówno czeskiego terminu *šlechta* jak i polskiego

⁴³ Formy cytowane według A. Boguckiego, *Polskie nazwy rycerstwa*, s. 126.

⁴⁴ Forma cytowana według *Słownika Staropolskiego*, s. 572.

⁴⁵ Zob. tamże, s. 567 – 572.

⁴⁶ Do dziś w języku polskim istnieje „dziwna” grupa wyrazów, mogąca odzwierciedlać tę „hipotetyczną” zmianę: *ślachta gołota*. Osobliwe też były sporadycznie występujące formy *ślachatny* ‘związany z szlachta’.

⁴⁷ O możliwym dalszym rozwoju form i znaczenia terminu zob. T. Czarnecki, *O etymologii*, s. 132–135; tenże, *Skąd pochodzi*, s. 58–61.

šlachta/szlachta (czeskie *š* i *e* początku i środka wyrazu wobec odpowiednich polskich *ś/sz* i *a* przy wspólnej dla obu języków końcówce *-a*), jeżeli przyjmie się, że źródłem niemieckim tych form są wyrazy *slahta/slahte/Geschlecht*:

- a) Nie można znaleźć dokładnego odpowiednika fonetycznego języka niemieckiego, możliwego do wytłumaczenia dla obu języków.
- b) Nasuwa się wniosek, że czeskie *šlechta* i polskie *šlachta/szlachta* nie mogą być sprowadzone według ich pochodzenia do jednego źródła niemieckiego, a tylko do dwóch różnych odmian źródła (np. *slehte/slahte*).
- c) Mimo bardzo podobnego graficznie polskiego *szlachta* i niemieckiego *slahta a* wobec mniej podobnego czeskiego *šlechta* nie można przekonująco wytłumaczyć, że postacie fonetyczne języka czeskiego i polskiego były przy tych wymienionych powyżej źródłach niemieckich formami pierwotnymi, tzn. takimi, które rzeczywiście z języka niemieckiego zapożyczono⁴⁸.

4.1.2. Przy przyjęciu zapożyczenia czeskiego *šlechta* i polskiego *šlachta* z proponowanego przeze mnie niemieckiego źródła – średnio-wysoko-niemieckiego *slecht* wszystkie cechy fonetyczne obu słowiańskich wyrazów dadzą się dokładnie wytłumaczyć:

- a) Różnice fonetyczne między proponowanym źródłem niemieckim a postaciami formalnymi języka czeskiego można właśnie wytłumaczyć przy przyjęciu tylko jednego źródła niemieckiego, którego przejęte zostało jednak do każdego języka słowiańskiego w innym czasie i z innych dialektów tego samego języka.
- b) Przy wskazaniu na nową etymologię formy zarówno czeską *šlechta* jak i polską *šlachta/szlachta* można interpretować jako pochodne od *šlechetny/šlachetny* i tylko wtórnie sprowadzającą się do niemieckiego *slecht*, a taka to interpretacja lepiej odzwierciedla historię powstania terminu *szlachta* w obu językach (o tym poniżej).

4.1.3. Nowa etymologia *szlachty* tłumaczy więc przekonująco cechy fonetyczne polskiego i czeskiego terminu; przy zachowaniu starej etymologii tego wyrazu trudności w objaśnieniu tych cech zarówno dla terminu polskiego jak i czeskiego wydają się być według mnie z punktu widzenia językoznawstwa nie do przewyciężenia.

⁴⁸ O wszystkich tych problemach pisałem w artykułach poświęconych etymologii *szlachty*: T. Czarnecki, *O etymologii*; tenże, *Skąd pochodzi*; tenże, *Uwagi o pochodzeniu (1)*.

4.2. Chronologia zapożyczenia w przypadku starej i nowej etymologii *szlachty*

4.2.1. Chronologia zapożyczenia dla starej etymologii nie może być dokładnie ustalona: niemożliwe jest ze względów fonetycznych przejście już staro-wysoko-niemieckiej formy *slahta*, mało prawdopodobnie z tych samych względów (przede wszystkim ze względu na końcówkę *-a*, co sugerowałoby zapożyczenie już w XII w.: do 1170 r.!) przejście średnio-wysoko-niemieckiego *slahte*, *slehthe* i wykluczone w ogóle ze względu na niemożliwość wytłumaczenia form słowiańskich przejęcie średnio-wysoko-niemieckiego *gesleht(e)*⁴⁹.

4.2.2. Chronologia zapożyczenia średnio-wysoko-niemieckiego *sleht* dla nowej etymologii jest natomiast ze względów fonetycznych całkiem możliwa dla czasów związanych z realiami historycznymi potrzebnymi do określenia nowej jakości średniowiecznej grupy *nobilów* – w Czechach w połowie XIII w. i w Polsce na przełomie XIII/XIV w.

4.3. Osobliwości znaczenia terminu *szlachta* a jej stara i nowa etymologia

4.3.1. Wyjaśnienie i udokumentowanie pierwotnego znaczenia terminu w języku czeskim i polskim a stara i nowa etymologia *szlachty*

4.3.1.1. W przypadku przyjęcia starej etymologii nie może być wyjaśnione pierwotne znaczenie terminów *šlechta/szlachta*:

- a) Dla formy *slahta/slahte/slehthe* nie da się ustalić niemieckiego znaczenia wyjściowego możliwego dla zapożyczenia sformułowanego np. jako *ród szlachetny, zacny, dobry*⁵⁰, natomiast przyjęcie zapożyczenia z formy *geslehte* mającej podobne znaczenie w słownikach średniowiecznych Niemiec jest mało prawdopodobne ze względów fonetycznych i chronologicznych (zobacz wyżej).
- b) Jak wynika z poprzednich części artykułu, niemieckie znaczenie wyjściowe dla formy tego języka *sleht* jest możliwe do ustalenia, a nowa etymologia *szlachty*, biorąca za swoją podstawę ten wyraz niemiecki możliwa jest do wytłumaczenia.
- c) Pierwotne znaczenie terminu *šlechta/šlachta* wyjaśnić może tylko nowa etymologia; średniowieczna forma niemiecka tej etymologii – *sleht* mająca w dialektach niemieckich (bawarskich) w tym znaczeniu oboczność *gesleht* (a jest to homonim wyrazu *gesleht* ‘ród’, ‘ród szlachecki’) ułatwia wytłumaczenie adaptacji obcego terminu w językach czeskim

⁴⁹ Te problemy omawiane były przeze mnie w artykułach o etymologii *szlachty*: T. Czarnecki, *O etymologii*; tenże, *Skąd pochodzi*; tenże, *Uwagi o pochodzeniu (1)*.

⁵⁰ O takim to znaczeniu mówi np. A. Bogucki, *Polskie nazwy rycerstwa*, s. 128, 134.

i polskim (dodatkowe skojarzenie obcego terminu z niemieckim pojęciem *rodu szlacheckiego*).

4.3.1.2. W przypadku przyjęcia starej etymologii *szlachty* pierwotne znaczenie terminu nie jest w słownikach niemieckich udokumentowane⁵¹; nowa etymologia *szlachty* dokumentuje w wyraźny sposób socjologiczne użycie niemieckiego terminu *sleht* w dialektach bawarskich i szwabskich języka niemieckiego⁵² (wiadomo, że:

- a) zapożyczenia do czeskiego z niemieckiego tego okresu wykazują przede wszystkim cechy bawarskie,
- b) w otoczeniu Przemysłidów – a przede wszystkim Wacława II – nie brak było Niemców pochodzenia bawarskiego i szwabskiego⁵³, którzy mogli ten termin rozpowszechnić).

4.3.2. Rozwój znaczenia wyrazu *szlachta* a stara i nowa etymologia terminu

4.3.2.1. W przypadku przyjęcia starej etymologii *szlachty* nie sposób objaśnić, jak na terenie czeskim ze znaczenia *rodu*, właściwego dla niemieckiego *slahta/slahte/slehte* rozwinęło się znaczenie *ród zacny, szlachetny*. Interpretacja K. Szajnochy,⁵⁴ jakoby czeska *šlechta* od początku miała znaczenie *rodu*, z czasem uzyskała nowe znaczenie *rodu zacnego, szlachetnego* i tylko to ostatnie znaczenie przekazała polskiej formie *szlachta*, nie wytrzymuje krytyki. Przykłady podawane przez K. Szajnochę z II połowy XIV w. dla wyrazu *šlechta* mają tylko znaczenie *ród wojowników/patriarchów starożytnych*, co niewątpliwie nie może być pierwotnym znaczeniem tego terminu, a tylko wytworzonym w jakiś czas po zapożyczeniu znaczeniem sekundarnym (przeniesionym z określenia czeskiej szlachty XIV w.⁵⁵). W najwcześniejszych zaświadczeniach *šlechta* mająca oznaczać *zespół cech urodzonych* stoi bowiem w tekście obok wyrazu *rod 'ród'*, jakby dopełniając wyraz ten znaczeniowo: *Dnes vám jest èest v ruce dána, aè jedno budete chtieti swú šlechtu i rod pomnieti*⁵⁶. A właśnie nowa etymologia *szlachty/šlechty* z niem. *sleht* może wyjaśnić

⁵¹ Zob. T. Czarnecki, *O etymologii*, s. 119–120, 123; tenże, *Skąd pochodzi*, s. 42–43, 46.

⁵² Zob. T. Czarnecki, *O etymologii*, s. 126; tenże, *Skąd pochodzi*, s. 48–49.

⁵³ O Niemcach pochodzenia bawarskiego i szwabskiego w otoczeniu Wacława II wspomina B. Zientara, *Wacław II*, w: *Poczet królów i książąt polskich*, Warszawa 1984, s. 224.

⁵⁴ Zob. K. Szajnocha, *Nastanie szlachty i herbów w Polsce*, w: *Dziela. Szkice historyczne*, t. II, Warszawa 1876, s. 220.

⁵⁵ O tym też pisze V. Chladkova a kol., op. cit., s. 232–233.

⁵⁶ Tamże, op. cit., s. 230.; por. A. Bogucki, *O pochodzeniu*, s. 378.

tę osobliwość: Przez termin *šlechta* wyrażony zostaje *nowy charakter nobilów* na terenie Czech, a późniejsze znaczenie *szlacheckiego rodu* może rozwinąć się pod wpływem niezwykle podobnego fonetycznie niemieckiego *geslehte* ‘ród, ród szlachecki’.

4.3.2.2. Przyjęcie starej etymologii i pierwotnego znaczenia terminu jako *zaczynego, dobrego rodu* stwarza wrażenie interpretacji pochodzenia *szlachty* mogącej mieć charakter *błędnego koła*. Wychodzi się z hipotetycznego znaczenia i z tego ustala się dalszy rozwój znaczenia terminu, wyjaśnienie wszelkich osobliwości językowych terminu zostaje zaś podporządkowane temu rozwojowi (tu jeden przykład takiego rozumowania, występujące u czeskiego etymologa V. Machka: czeska forma *šlechta* musiała powstać z **šlachta*, bo potrzebne było znaczenie wyjściowe ‘ród zaczyn’, a do tego pomocny był mający to znaczenie niemiecki *geslecht* i w języku czeskim powstała forma z rdzeniem mającym *e* a nie *a*)⁵⁷. Przyjęcie nowej etymologii terminu usuwa wrażenie interpretacji takiego rodzaju: ustalone pierwotne znaczenie terminu jest zgodne ze znaczeniem źródła niemieckiego, a wszelkie osobliwości językowe terminu dadzą się wytłumaczyć razem z rozwojem jego znaczenia zarówno w języku czeskim jak i polskim.

4.3.2.3. Podstawą starej etymologii jest przy tym pewna abstrakcja semantyczna: znaczenie *zaczyn ród*, które dla źródeł niemieckich *slah-ta/slahte* nie jest udokumentowane. Postuluje się w przypadku tej etymologii rozwój tego abstrakcyjnego znaczenia terminu do kilku konkretnych określeń średniowiecznych *nobilów* – do określenia jednostki takiego *nobila*, do określenia całej grupy *nobilów* i z tych to określeń jakby powraca się znowu do abstrakcyjnego znaczenia nowo powstającego stanu *nobilów*. Nasuwa się szybko wniosek, że taki to rozwój znaczenia nie jest prawdopodobny: ponieważ jest nie do udowodnienia. W przypadku przyjęcia nowej etymologii (dokładnie mówiąc: modyfikacji tej etymologii) można tego chaosu interpretacyjnego uniknąć. Przyjmuje się bowiem konkretne znaczenie udokumentowane dla źródła niemieckiego *niższy w grupie nobilów według prawa lennego* i z tej to podstawy stopniowo wyjaśnia się stopnie rozwoju tego znaczenia: najpierw nazwę *jednostki* tych *nobilów*, potem określenie *cechy* takiego rodzaju *nobilów* i równocześnie powstałe pojęcie *grupy* takich *nobilów* a dopiero później abstrakcyjne znaczenie *stanu nobilów*. Taki rozwój znaczeniowy od znaczenia konkretnego do abstrakcyjnego jest wielce prawdopodobny: ponieważ można go

⁵⁷ Zob. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, s. 506; V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968, s. 616.

udowodnić. Wyjaśnienie w tylko ten sposób rozwoju znaczenia terminu w połączeniu z przekonywającym wytłumaczeniem osobliwości językowych nie stwarza chaosu interpretacyjnego etymologii terminu i czyni tę etymologię wiarygodną.

4.4. Powód zapożyczenia terminu *szlachta* a stara i nowa etymologia wyrazu

4.4.1. Stara etymologia *szlachty* nie wyjaśnia powodu zapożyczenia tego wyrazu z języka niemieckiego zarówno dla formy czeskiej jak i polskiej. Nowa etymologia daje natomiast przekonywające objaśnienie przyczyny takiego zapożyczenia: Musiano zapożyczyć termin nie dla samego określenia *nobilów* (taki termin to w obu wymienionych językach był odpowiednio *vladika/wlodyka*), lecz dla określenia nowej jakości *nobilów*, jaka powszechna była już w tym czasie w Niemczech⁵⁸. Stara etymologia terminu mówi natomiast tylko tyle, że z jakiegoś powodu słowiańscy *nobilowie* nazwali się *šlechta/szlachta* i chociaż mieli u siebie wyrażenia dla znaczenia *rodu* wybrali nie wiadomo dlaczego⁵⁹ (pleonastycznie?) właśnie jeszcze jedną – do tego obcą – nazwę związaną z *rodem*. Można sformułować to jeszcze trochę inaczej. Nowa etymologia *szlachty* wyjaśnia realia historyczne tego czasu: dla nazwania nowej jakości *nobilów* wybrano określenie niższej warstwy *nobilów*, bo tylko taka charakterystyka czeskich (a potem polskich) *nobilów* była w sąsiedztwie niemieckim możliwa. I bardzo szybko pojęto tę nową jakość niemiecką jako ogólną cechę słowiańskich *nobilów*. Dlatego nie dziwi, że czeska (*ta*) *šlechta* i polska (*ta*) *šlachta* pojmowane były jako cecha całej grupy dobrze urodzonych zarówno Czech jak i Polski (a tylko (*ten*) *šlechta*, *šlechtic/(ten)* *šlachta* stały się przejściowo określeniem wyższej warstwy tej grupy) i w obu krajach stały się terminem stanowym określającym wszystkich *nobilów*. Stara etymologia *szlachty* nie wyjaśnia w pełni realiów historycznych czasu zapożyczenia: mówi tylko ogólnie, że zapożyczono określenie przypuszczalnie dla *wyższych nobilów* (choć o takim charakterze *nobilów* w czasie zapożyczenia zarówno

⁵⁸ Znamienne zdania sformułował na temat zapożyczenia *szlachty* polski etymolog F. Sławski, pozostając „oczywiście” przy „starej” interpretacji pochodzenia tego wyrazu: *Jak przeszczepiona z zachodu sama instytucja, tak i wyraz jest tradycyjną pożyczką z Niemiec* (F. Sławski, *Szlachta*, Język Polski, t. 61, nr 3–5, Kraków 1981, s. 317). Przyjmując nową etymologię tego terminu można by tu dodać: zapożyczono instytucję, jaka była wtedy w Niemczech i precyzyjny termin dla tej instytucji, który przyjął się w Polsce mimo odmiennych stosunków feudalnych (chwilowa zależność lenna umożliwiła zapewne przyjęcie terminu).

⁵⁹ O tym już pisałem w pierwszej części uwag o pochodzeniu terminu, zob. T. Czarnecki, *Uwagi o pochodzeniu* (1).

w Czechach jak i w Polsce nie można chyba mówić), a potem z jakichś względów (przy tym nie wyjaśnionych) termin uległ deprecjacji znaczeniowej⁶⁰ i objął wszystkich *nobilów*.

4.4.2. Podsumowując wyjaśnienie powodu zapożyczenia terminu *szlachta* w starej i nowej etymologii terminu należy podkreślić: a) Nowa etymologia uwzględnia możliwą zależność ustroju feudalnego Czech i Polski od najbliższego ich sąsiada Niemiec, wskazuje jednak również na słowiańskie osobliwości rozwoju znaczenia terminu (dobrze widać w interpretacji tej etymologii istotny powód zapożyczenia). b) Stara etymologia nie w dostatecznym stopniu uwzględnia zależności feudalne Czech i Polski od Niemiec: starając się zaznaczyć „samodzielność”⁶¹ w interpretacji charakteru *nobilow* Czech i Polski podkreśla jedynie „cudzoziemskość” pożyczki i przypuszcza, że jakąś rolę odegrali w tych krajach w przyjęciu terminu obcy przybysze z Zachodu; istotny powód zapożyczenia nie jest w tej etymologii widoczny.

4.4.3. W starą etymologię bardzo długo wierzono, choć oderwana była ona od realiów historycznych i językowych tego czasu, trochę podobna była bowiem postać niemieckich form *slahta*, *slahte*, *slehte*, *gesleht* i słowiańskich *šlechta/šlachta*, a poza tym nie wszystko się zgadzało; nowa etymologia oparta jest na faktach historii, tak samo podobna jest niemiecka forma *sleht* i słowiańskie *šlechta/šlachta*, jej interpretacja poprawna jest zarówno z punktu widzenia językoznawstwa jak i historii i powinno się w tę etymologię uwierzyć i ją przyjąć.

4.5. Językoznawstwo i historia w sprawie etymologii *szlachty*

4.5.1. Na temat etymologii *szlachty* wypowiadało się wielu badaczy, zarówno historyków jak i językoznawców. Nie było jednak współpracy w wyjaśnianiu starej etymologii tego ważnego terminu. Zarówno historycy jak i językoznawcy bez zastrzeżeń przyjmowali dane drugiej strony i formułowali swoje opinie dotyczące tej etymologii:

a) Mimo braku dostatecznego wyjaśnienia osobliwości fonetycznych, chronologicznych i znaczeniowych zapożyczenia przez językoznawców

⁶⁰ O deprecjacji znaczenia mówi właśnie A. Bogucki, *O pochodzeniu*, s. 379.

⁶¹ Aby udowodnić tę „samodzielność” wskazuje się jedynie na paralelizm rozwoju pojęcia rodu w innych językach słowiańskich; zob. np. F. Sławski, op. cit., s. 317: *Na gruncie polskim i czeskim rozwinęło się sekundarne, przenośne znaczenie ‘ród szlachetny, dobry’. Podobny rozwój znaczenia śledzimy w rodzinie wyrazu plemię pierwotnie ‘ród’, w niektórych językach słowiańskich też ‘ród szlachetny’. Ale mimo tak przytoczonego wyżej przez F. Sławskiego paralelizmu w rozwoju znaczenia nie widać w „starej etymologii” wyjaśnienia przyczyny tak „dziwnej” pożyczki (zastąpienia czegoś „starego i swojskiego” zupełnie „obcym i nieznanym”).*

historycy według upodobań przyjmowali różne odmiany niemieckiego źródła terminu – staro-wysokoniemiecką formę *slahta*, średnio-wysoko-niemiecką *slahte* czy też nowo-wysoko-niemiecki wyraz *Geschlecht*.

- b) Mimo braku dostatecznego udokumentowania historii językoznawcy „trwali” przy starej etymologii (w zależności od upodobań przy różnych odmianach źródła niemieckiego terminu, tzn. form wymienionych wyżej), nie przejmując się trudnościami z wyjaśnieniem cech fonetycznych, chronologicznych i znaczeniowych zapożyczenia.

4.5.2. Jako językoznawca, a zarazem badacz interesujący się historią, przedstawiłem w kilku artykułach nową propozycję etymologii terminu *szlachta*. Zdaję sobie przy tym sprawę, że mimo tej propozycji badania nad wyjaśnieniem wszystkich aspektów pochodzenia tego terminu muszą być prowadzone w dalszym ciągu. Wydaje mi się jednak, że modyfikacja tej etymologii zaprezentowana w niniejszym artykule w dużym stopniu przybliży naukę do znalezienia ostatecznego rozwiązania zagadki, tzn. odpowiedzi na pytanie, skąd wziął się tak osobliwy termin języka czeskiego polskiego *šlechta/szlachta* dla oznaczania nowej jakości *nobliw* późnego średniowiecza.

4.5.3. W proponowanej modyfikacji etymologii tego terminu opierałem się bowiem zarówno na danych historycznych jak i językoznawczych:

- a) Oparłem się na dokumentacji historycznej zarówno wyrazów niemieckich, mających służyć jako podstawa zapożyczenia terminu jak i wyrazów słowiańskich (ich najstarszych zaświadczeń w języku czeskim i polskim).
- b) Wyjaśniłem najważniejsze osobliwości fonetyczne, chronologiczne i znaczeniowe zapożyczenia, starając się usunąć wszelkie trudności związane z dotychczasową etymologią terminu.

5. Wnioski końcowe

Niniejszy artykuł pokazał, że:

- a) nie powinno się więcej zarówno w badaniach językoznawczych jak i historycznych dotyczących *szlachty* opierać się na starej etymologii tego terminu;
- b) powinno się zajmować dalej tym zagadnieniem, wykorzystując modyfikację nowej etymologii terminu i uwzględniając w badaniach zarówno dane językowe oraz ich interpretację językoznawczą jak i dokumentację historii oraz wyjaśnienia historyków dotyczące faktów przeszłości odzwierciedlających się w języku.

Bemerkungen zur Herkunft des Begriffs „szlachta/Schlachta“

Der vorliegende Artikel stellt die nächste Stufe der Diskussion des Autors mit Prof. A. Bogucki dar, die in „Gdańskie studia z dziejów średnio-wieczna“ („Danziger Studien zur Geschichte des Mittelalters“) geführt wird. Es handelt sich um die Herkunft des Begriffs „szlachta“ in der polnischen Sprache. Dieser Beitrag ist als eine direkte Antwort auf die Veröffentlichung *O pochodzeniu terminu szlachta/Zur Herkunft des Begriffs schlachta*, in: *Lanzenritter, Schipper, Pächter*. Danziger Studien zur Geschichte des Mittelalters Nr. 8, hrsg. von B. Śliwiński, S. 373–381. T. Czarnecki kommt zu den folgenden Schlüssen:

- a) sowohl in den sprachwissenschaftlichen als auch in den historischen Forschungen zum Begriff „szlachta“, sollte man die sog. „alte Etymologie“ dieses Wortes vermeiden, und sich auf die neue, von dem Autor vorgeschlagene Etymologie stützen, die die Quellen dieses Begriffs in den Entlehnungen aus der deutschen Sprache sucht;
- b) man sollte sich mit diesem Begriff weiterhin beschäftigen, indem man die Modifizierung der neuen Etymologie benutzt, und indem man in den Forschungen sowohl die sprachlichen Daten mit ihrer linguistischen Interpretation berücksichtigt, als auch die historische Dokumentation mit den Erläuterungen der Historiker hinsichtlich geschichtlicher Tatsachen und ihrer Widerspiegelung in der Sprache